

Rik Peters

De politiek van de historische ervaring

Gentile en het *risorgimento*[1]

Rik Peters laat zien hoe de (hernieuwde) ervaring van het risorgimento van groot filosofisch belang was voor het Italiaanse fascisme.

In juni 2003, tijdens een lunch in het Witte Huis kondigde Romano Prodi trots aan dat de Europese Unie in 2004 450 miljoen inwoners zou hebben in een gebied van de Atlantische Oceaan tot de grenzen van Rusland. 'Sounds like the Roman empire, Romano,' merkte Bush op. Prodis reactie is niet bekend, maar waarschijnlijk had hij niet het Romeinse Rijk, maar de eenwording van Italië op het oog. De eenwording is immers voor alle Italianen hét ijkpunt van de moderne geschiedenis: vóór 1861 was Italië slechts een geografische uitdrukking, na 1861 werd ze een historische actor. 1861 markeert het moment dat Italië geschiedenis gaat maken. Italianen zijn diep doordrongen van dit feit en diep in het collectieve geheugen van alle Italianen staan daarom geschiedenis maken, eenwording, *rinnovamento* (vernieuwing) en *risorgimento* (herrijzenis) op één lijn gegrift.

Italiaanse politici maken hiervan dankbaar en veelvuldig gebruik. Opvallend hierbij is dat ze niet alleen *risorgimento* met daden, eenwording en vernieuwing associëren, maar ook presenteren zij het als een historische ontwikkeling die nooit voltooid is. Zo heeft Prodi zich beijverd voor een *terzo risorgimento* binnen de linkse partijen, en zijn politiek in Europa zou men kunnen zien als een voortzetting daarvan.[2] In *La forza di un sogno* (De kracht van een droom) behandelt Berlusconi de Italiaanse geschiedenis vanaf de negentiende eeuw als een continue verandering, die Silvio nu hoogstpersoonlijk voortzet met een *risorgimento liberale*.[3] Nog luidruchtiger

1 Deze publicatie maakt deel uit van het door NWO gefinancierde project 'Committing History'. Met dank aan Hein Braaksma voor zijn kritische commentaar.

2 http://www.perlulivo.it/radici/governo/tricase/tricaseeuropa.html (bezocht op 14.12.2004 13:14).

3 http://www.forza-italia.it/speciali/laforzadiunsogno.htm (bezocht op 14.12.2004 13:15).

zijn de *risorgimentalisti* ter rechter zijde van Berlusconi: Gianfranco Fini, de leider van de neofascisten, houdt niet op de Italianen aan te sporen tot een voltooiing van het *risorgimento* en Umberto Bossi verwijst graag naar het roemruchte tijdperk om zijn eigen *lega lombarda* te legitimeren.[4] Italiaanse politici zijn voortdurend in de weer met een herhaling, voortzetting of voltooiing van het *risorgimento*.

Deze idee van een *permanente risorgimento* heeft echter diepe wortels waarvan de meeste politici, laat staan hun kiezers, zich niet bewust zijn. Misschien zal een enkeling ter linkerzijde nog verwijzen naar Gramscis idee van het *risorgimento* als *rivuluzione mancata*, de mislukte revolutie die overgedaan moet worden, en zullen ter rechter zijde slechts enkele bejaarden zich nog iets herinneren van Croces *risorgimento* als kunstwerk dat wreed vernietigd werd door de fascistische horden.[5] Maar bijna niemand realiseert zich dat zowel Gramscis als Croces beeld van het *risorgimento* reacties zijn op het werk van een man die zich zijn hele leven voor de voortzetting van het *risorgimento* heeft ingezet, een man die men maar liever vergeet, omdat men hem anders moet onthouden als de filosoof van het fascisme: Giovanni Gentile (1875-1944). Niet alleen schreef hij een kloeke doctoraalscriptie over de filosofie van het *risorgimento*, gevolgd door een monumentale geschiedenis van de Italiaanse filosofie in de negentiende eeuw, hij bracht de voortzetting van het *risorgimento* ook in praktijk: eerst in zijn campagnes voor hervormingen van het onderwijs en later bij zijn steun voor de Italiaanse interventie in de Eerste Wereldoorlog. Het hoogte- of dieptepunt van deze ontwikkeling kwam in 1922 toen Gentile het fascisme als voortzetting van het *risorgimento* legitimeerde.

Om tenminste twee redenen is Gentiles denken over het *risorgimento* van groot belang voor de historiografie en de theorie van de geschiedenis. In de eerste plaats zette zijn werk de toon voor het historisch debat over het *risorgimento* tijdens de opkomst van het fascisme. Ten tweede fungeerde het begrip *risorgimento* bij Gentile als een geschiedfilosofische categorie, zoals de bekende Gentile-interpreet Augusto del Noce terecht heeft opgemerkt. Voor Gentile en de fascisten neemt het begrip *risorgimento* dezelfde plaats in als het begrip revolutie voor Marx en de marxisten; het is niet alleen een categorie van historische interpretatie, maar ook van historisch

4 http://www.leganord.ord/pdf/discorsibossi/27112002.pdf (bezocht op 14.12.2004 13:16).

5 Antonio Gramsci, *Il risorgimento* (Roma 1979) 107. Benedetto Croce, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* (Bari 1985) 25.

handelen.[6]

In dit artikel wil ik een stap verder gaan en aantonen dat de grondslag Gentiles *risorgimento*-begrip een historische ervaring is die tevens de basis van zijn fascistische cultuurpolitiek vormt. Hiertoe zal ik eerst aantonen hoe Gentile aan de hand van het *risorgimento* een filosofisch systeem uitwerkte waarin hij de historische ervaring een centrale plaats gaf en relateerde aan politiek handelen. Daarna zal ik laten zien hoe Gentile tijdens de opkomst van het fascisme zijn historische ervaring van het *risorgimento* uitwerkte tot een totalitaire cultuurpolitiek. Deze cultuurpolitiek zal ik niet kenschetsen als een politiek van de historische *interpretatie*, zoals o.a. Hayden White, Carlo Ginzburg en Claudio Fogu hebben gedaan, maar als een politiek van de historische *ervaring*. Tot slot zal ik ingaan op de vraag of de politiek van de historische ervaring noodzakelijk verbonden is aan het fascisme.

De profeet van het risorgimento

Van alle bekende interpreten van het *risorgimento* heeft Gentile zich het langst en het intensiefst met deze episode van de Italiaanse geschiedenis beziggehouden. Niet alleen zijn doctoraalscriptie van 1897 handelt over de twee *risorgimento*-filosofen Antonio Rosmini (1797-1855) en Vincenzo Gioberti (1801-1852), ook het vierdelige *Le origini della filosofia contemporanea in Italia*, geschreven tussen 1903 en 1907, gaat hoofdzakelijk over de denkers van het *risorgimento*. Uiteindelijk waren deze werken de opmaat van *I profeti del risorgimento Italiano* van 1923, waarmee Gentile de toon zette voor zijn fascistische geschiedschrijving.

Opvallend in al deze werken is de grote mate van continuïteit. Een paar maanden voor hij op 25 april 1944 door partizanen vermoord werd, schreef Gentile in de heruitgave van zijn doctoraalscriptie dat in dit werk al zijn latere ideeën te vinden zijn.[7] Hij overdreef niet: in *Rosmini e Gioberti* treffen we de drie centrale thema's van zijn filosofie al aan. Op de eerste plaats is dit een boek over het *risorgimento*, de 'tijd van de meest levendige energie van ons nationale leven' waarin het denken, en met name de filosofie, een centrale rol speelde.[8] Met de studie van deze filosofie wil Gentile

6 Augusto del Noce, *Giovanni Gentile. Per una interpretazione filosofica della storia contemporanea* (Bologna 1990) 123.

7 Giovanni Gentile, 'Rosmini e Gioberti. Saggio sulla filosofia italiana del risorgimento',(1944) *Opere complete* XXV, xix.

8 Gentile, 'Rosmini', 15.

een bijdrage leveren aan de vernieuwing en de versterking van Italiaanse cultuur van zijn eigen tijd. Zijn studie is dus een *ripercorramento*, letterlijk een 'opnieuw afleggen' van het *risorgimento*-denken.[9] Ten tweede is deze *ripercorramento* zowel filosofisch als historisch. Volgens Gentile moeten we bij de bestudering van de geschiedenis van de filosofie ons op de vorm van het denken richten, en niet zozeer op de inhoud. De inhoud van het denken, de concepten, zijn immers contingent, ze zijn slechts een product van de eeuwige vorm van het denken, de zelfbewuste denkact. Als we de inhoud van het *risorgimento*-denken willen begrijpen, stelt Gentile, moeten we deze zien als resultaat van een denkact, dat wil zeggen, van de geschiedenis van de filosofie. Geschiedenis en filosofie zijn voor Gentile onlosmakelijk met elkaar verbonden.[10] Het derde thema in *Rosmini e Gioberti* is de zogenaamde immanentie van de filosofie, oftewel de opvatting dat alle menselijke ervaring een filosofisch aspect heeft: voor Gentile zijn alle mensen in meer of mindere mate filosoof.[11] In zijn studies over Marx, eveneens van 1897, zou Gentile deze gedachte al verder uitwerken tot een *filosofia della prassi* (filosofie van de praktijk) waarin filosofie en handelen met elkaar verbonden worden.[12]

In de jaren van 1897 tot 1912 werkte Gentile deze drie thema's verder uit. Het monumentale *Origini della filosofia contemporanea in Italia* is nog meer dan *Rosmini e Gioberti* een *ripercorramento* van het *risorgimento*. Opvallend in deze geschiedschrijving is Gentiles oog voor het historische detail: niet alleen beschrijft hij uitvoerig de ontwikkeling van iedere filosoof, ook besteedt hij uitgebreid aandacht aan de historische omstandigheden waarin de filosofie tot stand kwam. Deze benadering vloeit niet alleen voort uit de these van de onlosmakelijkheid van geschiedenis en filosofie, maar ook uit Gentiles historische ervaring van het *risorgimento*. Het werk als geheel ademt een bijna nostalgisch verlangen naar het grote verleden. In *Le origini* toont Gentile zich een zoon van de post-*risorgimento*-generatie: voor hem is het *risorgimento* een bijna verloren wereld, een verleden werkelijkheid, die alleen door nauwgezet historisch onderzoek tot leven gewekt kan worden. *Le origini della filosofia contemporanea in Italia* is een filosofische *À la*

9 Ibidem, 13.
10 Ibidem, 13-15.
11 Ibidem, 14.
12 Giovanni Gentile, *La filosofia di Marx* (Firenze 1974). Gentiles *filosofia della prassi* werd geprezen door Lenin en inspireerde later Gramsci, zie Del Noce, *Giovanni Gentile*, 56.

recherche du temps perdu.

De theoretische geschriften van Gentile staan in het teken van zijn activiteiten als historicus. Van 1897 tot 1917 publiceerde hij maar liefst zeventien geschriften die allen de relatie tussen filosofie en geschiedenis behandelen. Tot 1911 gaat het hierbij om *interim reports* die uiteindelijk uitmondden in *L'atto del pensare come atto puro* (De denkact als pure act), waarin hij het actualisme grondvestte. In dit eigenaardige geschrift van 1911 vat Gentile zijn colleges aan de universiteit van Palermo samen in negentien stellingen, die zonder al te veel argumentatie op elkaar volgen. Gentiles uitgangspunt is 'la fede del pensiero in se stesso' (het geloof van het denken in zichzelf), waarin hij stelt dat we alleen van het concrete, actuele denken waarheid kunnen bevestigen, oftewel, ons actuele denken, onze *pensiero pensante* is altijd waar voor ons. Volgens Gentile moet zelfs een scepticus dit toegeven omdat hij anders de waarheid van zijn eigen scepticisme niet kan denken. Gentile ziet vervolgens de dwaling (*errore*) als niet-actueel denken, als verleden denken, *pensiero pensato. Pensiero pensato* is abstract denken, omdat het letterlijk uit de context van de denkact is gehaald Als we de dwaling willen begrijpen, zegt Gentile, moeten we de *pensiero pensato* opnieuw denken, dat wil zeggen als *pensiero pensante*. Zo ontstaat een dialectiek van *pensante* en *pensato,* waarbij de *pensiero pensante* zich voortdurend ontwikkelt door het herdenken van *pensieri pensati.*[13]

Deze dialectiek van de denkact zal de moderne lezer vreemd in de oren klinken, maar in het licht van Gentiles praktijk als historicus van de filosofie wordt een en ander duidelijk. Voor ons is bijvoorbeeld Vico's *Scienza nuova* een concept, een *pensiero pensato* dat we geleerd hebben tijdens de colleges theorie van de geschiedenis of bij het lezen van een boek over de geschiedenis van de filosofie. Willen we begrijpen wat *Scienza nuova* betekent, dan moeten we Vico's werk lezen teneinde zijn gedachten opnieuw te denken. Vico's werk staan echter vol concepten, *pensati*, die we ook weer als de onze moeten herdenken. Kortom, om Vico's *Scienza nuova* te begrijpen, moeten we zijn gedachten denken als onze eigen gedachten. Daarmee wordt Vico's verleden letterlijk geactualiseerd, in actie gebracht. *Pensiero pensato* wordt *pensiero pensante* en daarmee werkelijkheid voor ons. De dialectiek van de denkact beschrijft dus de ontwikkeling van het denken door verleden gedachten te herdenken.

13 Giovanni Gentile, 'L'atto del pensare come atto puro' in: Idem, *La riforma della dialettica hegeliana* (Florence 1975) 181-195.

Prent van Gustave Doré bij Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso* (Verona 1956) 564. De barokke illustraties van Doré maken het de lezer makkelijker betoverd te worden door de wereld van Ariosto.

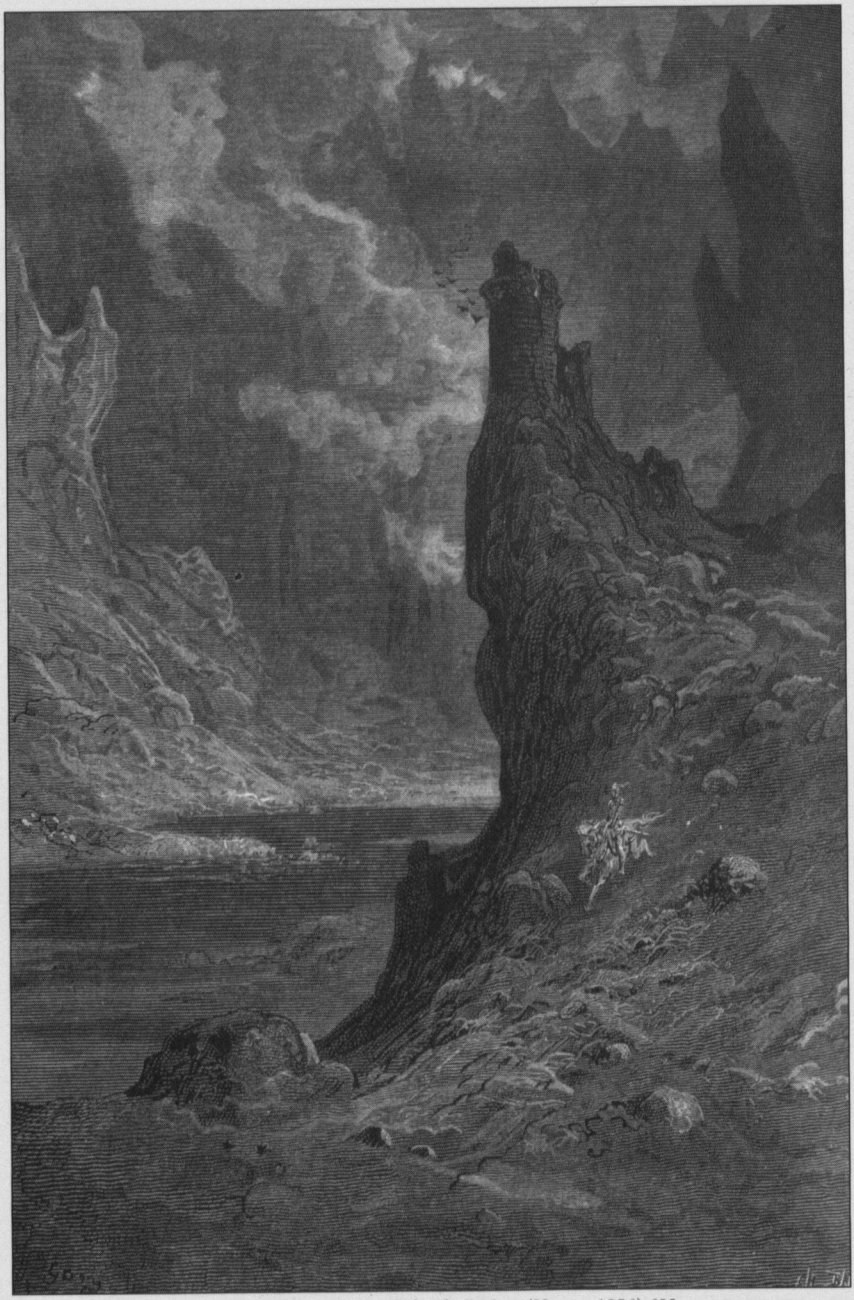
Gentiles dialectiek van de denkact laat zich zo lezen als de filosofie van een historicus van de filosofie. In feite heeft Gentile zijn historische ervaring van het verleden van de filosofie hier doordacht en tot filosofie verheven. Voor Gentile waren de gedachten van Vico, Rosmini, Gioberti, Hegel en Marx letterlijk *pensieri pensati*: verleden gedachten, die geen betekenis voor hem hadden, omdat ze uit de context van de ontwikkeling van het denken, de denkact, gehaald waren. Alleen door zich geheel te verplaatsen in de leef- en denkwereld van deze filosofen, kon Gentile hun gedachten voor zichzelf denken, en tot denkact, tot *pensiero pensante* maken. Hiermee ontwikkelde hij zichzelf als filosoof en daarmee, volgens het principe van de immanentie, ook als mens.

Hiermee heeft Gentile het immanentieprincipe enorm opgerekt. In *L'atto del pensare come atto puro* omvat het denken de hele werkelijkheid, of, in Gentiles eigen woorden: de *pensiero pensante* is de enig denkbare werkelijkheid. De implicaties van deze doctrine zijn verstrekkend. Allereerst bestrijkt de denkact onze gehele wereld van de natuur tot onze gevoelens, emoties, denken en handelen. Ten tweede ontwikkelt de denkact zich als een historisch proces en hieruit volgt dat de enig denkbare werkelijkheid geschiedenis is. In 1914 werkte Gentile deze implicaties uit in 'L'esperienza pura e la realtà storica' (de zuivere ervaring en de historische werkelijkheid) waarin hij stelt dat de werkelijkheid en historische ervaring samenvallen.

De filosofie van de historische ervaring

'L'esperienza pura e la realtà storica' is Gentiles inaugurele rede voor de universiteit van Pisa waar hij zelf geschiedenis en filosofie had gestudeerd. In deze rede stelt Gentile dat het begrip ervaring nooit goed begrepen is, omdat men altijd uitging van het Kantiaanse onderscheid tussen ik en niet-ik, subject en object. Tegenover deze traditie stelt Gentile onomwonden: 'il nostro cognoscere è la stessa esperienza (ons kennen is de ervaring zelf).'[14] De ervaring is in Gentiles ogen absoluut en zuiver: ze veronderstelt geen andere activiteiten, zoals zintuiglijke gewaarwording (*senso*) waarneming (*percezione*) of epistemologische onderscheiden zoals subject en object. Bovendien is de ervaring voortdurend in ontwikkeling: het is *pensiero in atto*.[15]

14 Giovanni Gentile, 'L'esperienza pura e la realtà storica' in: Idem, *La riforma*, 241.
15 Ibidem, 242-244, 248.

Prent van Gustave Doré bij Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso* (Verona 1956) 603.

Claudio Fogu omschrijft de inaugurele rede als een 'actualist conception of historical experience' waarmee Gentile het Kantiaanse transcendentale dualisme tussen bewustzijn en werkelijkheid ophief.[16] Hoewel dit een correcte filosofische interpretatie is, gaat het voorbij aan het meest essentiële in Gentiles rede, namelijk zijn idee van de historische ervaring. Gentile omschrijft deze met vele termen, zo is de ervaring absoluut en universeel, maar een voorbeeld maakt duidelijk hoe hij de historische ervaring opvat:

> 'En dan word ik bij het lezen van de *Orlando furioso* in vervoering gebracht door de vage verbeelding van de dichter en vergeet ik de rest; en daar vind ik dan een complete coherente wereld, die mij niet toeschijnt als weefsel van ficties, maar als een inslag van historische feiten. Plotseling wordt de betovering verbroken, ik word wakker; en daar stort zich over de voorgaande lectuur een veelheid aan oordelen uit, die al in mijn cultuur, of mijn ervaring waren georganiseerd, en van waaruit die hele wereld wordt verbannen naar de fantasie van Ariosto. Zodat stap voor stap, er bij de vorming van de ervaring, momenten zijn die ik niet verbind aan het geheel van de ervaring zelf; oftewel, ik verbind ze [die momenten] wel, maar negatief, en merk ze als het ware als "superstructuren" van de ervaring. En dit alles, natuurlijk, in de boezem van diezelfde ervaring.'[17]

In deze passage, die typerend is voor Gentiles gecomprimeerde denkstijl, vinden we bijna alle elementen terug van de moderne theorie van de historische ervaring, zoals deze door onder andere Hayden White en Frank Ankersmit is verwoord.[18] Allereerst is daar het voorbeeld zelf: Gentile kiest

16 Claudio Fogu, *The historic imagery. Politics of history in fascist Italy* (Toronto 2003) 37.

17 Giovanni Gentile, 'L'esperienza pura', 259 'Ecco io sono rapito dal vago immaginare del poeta nella lettura dell'*Orlando furioso*, e mi dimentico di tutto il resto; e trovo lì dentro tutto un mondo coerente, che non mi apparisce un tessuto d'invenzioni, ma una trama di fatti storici. A un tratto si rompe l'incanto, mi sveglio; ed ecco riversarsi sulla precedente lettura una folla di guidizi già organizzati nella mia cultura, o esperienza, onde tutto quel mondo vien relegato nella fantasia dell'Ariosto. Giacché via via, nel costituirsi del esperienza, ci sono momenti, che io non riconetto al tutto dell'esperienza stessa; o ve li riconnetto bensì, ma negativamente, contrassegnandoli quasi soprastrutture dell'esperienza. E tutto ciò, beninteso, nel seno della stessa esperienza.'

18 Hayden White, 'The politics of historical interpretation, discipline and de-sublimation', in: Idem, *The content of the form. Narrative discourse and historical representation* (Baltimore 1987) 58-83. Ik baseer me vooral op kenmerken van de historische

niet een filosoof of een historicus, maar een dichter voor zijn voorbeeld waarmee hij de historische ervaring op één lijn brengt met de esthetische ervaring. Dit is ook de lijn die moderne theoretici als White en Ankersmit volgen. Ten tweede is de ervaring 'subliem'; Gentile wordt geheel in vervoering gebracht (*rapito*) door de *Orlando furioso* en vergeet zichzelf en alles om zich heen (*mi dimentico*). Ten derde is het moment van de historische ervaring *episodisch*: Gentile spreekt over 'momenti' die de basis vormen voor het historisch denken, waarin ze als fantasie worden geobjectiveerd.[19] Het historisch denken incorporeert de ervaring nooit volledig: de ervaring van fantasie van Ariosto blijft een aparte status, als ware het een 'superstructuur', binnen de totale ervaring houden. Gentiles ervaring van *Orlando furioso* laat zich daarom goed omschrijven in Ankersmits termen als

> 'de ervaring van een aspect van het verleden, dat zich heeft geïsoleerd en losgemaakt uit de bredere context van het verleden [is] zoals de historische ervaring voor de historicus een plotseling doorbreking van de samenhang van zijn eigen existentie is.'[20]

Ten vierde, en dit is van groot belang, gaat het hier om een *direct* contact met het verleden. Gentile gaat geheel op in de fantasie van Ariosto, die hij als een coherente wereld ervaart. Strikt genomen gaat het in eerste instantie niet eens om *contact* met het verleden maar om een *samenvallen* van heden en verleden in de historische ervaring.[21] Ten vijfde merkt Ankersmit op dat de historische ervaring niet empirisch is, ze is dus ook niet 'waar' maar ze biedt wel zekerheidsgaranties.[22] In een later geschrift over de ervaring maakt Gentile in dit verband, in navolging van Vico, een onderscheid tussen het *certo* (het zekere), als kenmerk van de ervaring, en het *vero* (het ware), het

ervaring zoals genoemd en uitgewerkt in F.R. Ankersmit, *De historische ervaring* (Groningen 1993) 11-12.

19 Ankersmit, *De historische ervaring*, 11.

20 Ibidem, 11.

21 In 'Il superamento del tempo nella storia' (De overwinning van de tijd in de geschiedenis) een geschrift van 1935, werkte Gentile dit punt verder uit tot de stelling dat de tijd in de geschiedenis overwonnen wordt zodat we alleen nog over een eeuwig heden kunnen spreken. Giovanni Gentile, 'Il superamento del tempo nella storia', *Opere complete* XLVIII, 3-21. Vergelijk Ankersmit, *De historische ervaring*, 14: 'En zeker mag het zo zijn dat de historische ervaring zich aan ons voordoet alsof alle temporele afstand tussen heden en verleden voor een kort moment verdwijnt.'

22 Ankersmit, *De historische ervaring*, 12.

23 Giovanni Gentile, 'L'esperienza' in: *Introduzione alla filosofia*, *Opere complete* XXXVI, (Florence 1958) 100.

kenmerk van het historisch denken.[23] Dit *certo* van de ervaring is voor Gentile de bron van alle denken: alle onderscheiden en relaties komen voort uit de ervaring. Hieruit volgt dat de pure ervaring de oorsprong is van al ons denken en handelen: alle onderscheiden, alle begrippen in hun onderlinge relaties komen hieruit voort. De pure ervaring is zelfs fundamenteler dan het epistemologische onderscheid tussen subject en object. Zo komt Gentile tot zijn belangrijkste conclusie: de pure ervaring is een *creazione senza creatore.* De pure ervaring is absoluut, ze veronderstelt geen subject en object, maar subject en object veronderstellen de ervaring.[24] Het is deze opvatting van de historische ervaring als creatief proces die het uitgangspunt zou vormen van 'Politica e filosofia' van 1918, waarin Gentile het onderscheid tussen denken en handelen ophief.

Politiek, geschiedenis en filosofie

Het probleem van 'Politica e filosofia' is de relatie tussen denken en handelen. Met de dialectiek van de denkact als uitgangspunt stelt Gentile allereerst dat het onderscheid tussen denken en handelen hoogst omstreden is. 'Echte' filosofie is immers 'immanent', oftewel inherent aan het politieke handelen, en omgekeerd is het 'echte' politieke handelen 'immanent' aan de filosofie. Met andere woorden: politiek en filosofie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ware filosofie komt tot stand in de daad, en de daad is filosofie in actie.[25] Vervolgens stapt Gentile over naar de geschiedenis, het verleden van de daden. Geheel in lijn met zijn artikel over de pure ervaring stelt hij dat de filosofie het begrip is van de gehele actuele werkelijkheid zoals we die vinden in de natuur en in de geschiedenis. Maar hoe onderscheiden we natuur en geschiedenis? Op dit punt onderscheidt Gentile twee soorten geschiedenis: geschiedenis van het verleden en geschiedenis van het heden. Kenmerkend voor de eerste is dat zij haar object veronderstelt. In deze opvatting is het verleden een gegeven: het is wat het is en kan niet veranderd worden. Dit verleden kan alleen op positivistische wijze beschreven worden en onderscheidt zich daarmee niet van de natuur. De geschiedenis van het heden daarentegen veronderstelt geen verleden, maar creëert haar eigen object: 'het verleden is immanent in de act die haar construeert.' [26]

24 Gentile, 'L'esperienza pura', 260.

25 Giovanni Gentile, 'Politica e filosofia', in: *Dopo la vittoria, Opere complete* XLIVI (Florence 1989), 138.

26 Ibidem, 145.

Met deze woorden benadrukt Gentile het creatieve element van alle geschiedbeoefening: de historicus construeert het verleden. Maar aan de basis van deze constructie ligt de historische ervaring. Volgens Gentile kunnen we immers alleen gebeurtenissen in tijd en ruimte ervaren die binnen het bereik van onze eigen huidige ervaring liggen.[27] Gentile trekt hieruit twee belangrijke conclusies over de relatie tussen historisch denken en politiek handelen. Ten eerste: de historicus kan nooit problemen van het verleden oplossen, maar alleen problemen van het heden. Ten tweede: de mensen en de gebeurtenissen van het verleden zijn alleen te begrijpen als we de tijdskloof tussen het empirische verleden en het empirische heden overbruggen. Hoe is dat mogelijk? Alleen wanneer we 'ons vereenzelvigen met dat wat de mensen waren', waarmee Gentile weer doelt op de historische ervaring zoals hij die had beschreven in 1914.[28]

In 'Politica e filosofia' zien we hoe Gentile met zijn concept van de geschiedenis van het heden de historische ervaring, het directe contact met het verleden, verbindt aan de actuele politieke problemen. Een historicus-filosoof is in zijn ogen iemand die geheel vanuit de problemen van zijn eigen tijd het verleden bestudeert. Hierbij is het verleden geen gegeven object, maar creatie van zijn eigen historische ervaring. Volgens Gentile is deze filosofie de hoogste vorm van realisme; alleen deze filosofie is geheel één met 'het historisch leven van de Staat' en de 'werkelijke politiek'. Het is de filosofie van de mannen van de daad: 'wat Marx is geweest voor het communisme, dat is iedere politicus voor zijn eigen partij en zijn eigen werk geweest'.[29] Maar de ware filosofie van de daad vindt Gentile toch in het *risorgimento* toen het 'denken handelen werd' en het 'luie en langzame Italië' overging tot actie.[30]

Met deze gedachte is de cirkel rond. Gentile neemt hier de drie centrale thema's van zijn filosofie, het *risorgimento*, de identiteit van geschiedenis en filosofie, en het immanentieprincipe weer op en smelt ze om tot de denkdaad of het daaddenken. Zo komt Gentile tot de ultieme consequentie van de dialectiek van de denkact waarin politiek, filosofie en historische ervaring samenvallen. Deze gedachte zou het uitgangspunt zijn voor zijn politiek van de historische ervaring die hij tijdens de opkomst van het fascisme ten uitvoer bracht.

27 Ibidem, 146.
28 Ibidem, 148.
29 Ibidem, 156.
30 Ibidem, 150.

De politiek van de historische ervaring

Vele van Gentiles interpreten hebben 'Politica e filosofia' als 'the founding text of that Risorgimentalist interpretation of fascism' gezien.[31] Claudio Fogu geeft hiervan vele prachtige voorbeelden zoals de hervorming van de vele *risorgimento*-musea in Italië, de monumentenpolitiek, o.a. de standbeelden voor Garibaldi, de historische parades, de vele films gewijd aan het *risorgimento* en de tentoonstellingen. Dit alles droeg bij aan de 'historic imagery' van het *risorgimento*.

Deze vorm van geschiedbeoefening kent ook nu nog zijn aanhangers. Zo schrijft Hayden White:

> 'In the politics of contemporary discussions of historical interpretation, the kind of perspective on history that I have been implicitly praising is conventionally associated with the ideologies of fascist regimes. Something like Schiller's notion of the historical sublime or Nietzsche's version of it is certainly present in the thought of such philosophers as Heidegger and Gentile and in the intuitions of Hitler and Mussolini.'[32]

Deze uitlatingen zijn White niet in dank afgenomen. Volgens Ginzburg is Whites verdediging van het Holocaustrevisionisme direct terug te voeren op Gentiles geschiedfilosofie en verder zou Whites visie op de politiek van de historische interpretatie overeenkomsten vertonen met Gentiles fascistische geschiedopvatting.[33] Ginzburg maakt hier zeker een punt: Whites poging om voorbij de ironie van de historische vakdiscipline te komen teneinde historici te engageren voor morele problemen, komt inderdaad dichtbij Gentiles opvattingen van het historisch daaddenken.[34]

De bovenstaande bespreking van Gentiles opvattingen maakt echter duidelijk dat het hier niet in de eerste plaats gaat om een politiek van de historische *interpretatie* maar om een politiek van de historische *ervaring*. In zijn historiografie erkende Gentile dat er vele interpretaties van het *risorgimento* mogelijk waren. Zelf zag hij het *risorgimento* als de wegbereider

31 Fogu, *The historic imagery*, 40.

32 White, 'The politics of historical interpretation', 74.

33 Carlo Ginzburg, 'Just One Witness', in Saul Friedlander ed., *Probing the limits of representation. Nazism and the 'Final Solution'*, (Cambridge MA 1992) 86, 90-94.

34 Dat Ginzburg het bij het rechte eind had, bleek afgelopen oktober tijdens het congres *Historical studies: disciplines and discourses* in Budapest. Op mijn vraag waarom hij Gentile op deze wijze aanhaalt gaf White toe: 'I admire Gentile a lot, *he* made a choice.'

van het fascisme. Tegelijkertijd accepteerde hij andere interpretaties zoals die van Salvemini, De Ruggiero of Croce, die hij allemaal heeft besproken en bekritiseerd. Waar het Gentile ten diepste om ging was namelijk de historische ervaring van het *risorgimento*. In al zijn geschriften over het *risorgimento* trachtte hij zijn lezers deelgenoot te maken van een direct contact met het *risorgimento*. Zo bekritiseert hij in *I profeti del risorgimento italiano* de historicus Gaetano Salvemini niet op diens historische methode, noch op diens interpretatie, maar om diens onvermogen om Mazzini en Gioberti als profeten tot ons te laten spreken.[35] Wat dat voor Gentile betekent wordt duidelijk wanneer we zijn interpretatie van Mazzini lezen. Toen Mazzini de grote missie voor Italië uitdroeg, zag hij volgens Gentile in dat dat doel geen 'gegeven' was, maar 'actie, oftewel, de creatie van een historische werkelijkheid.'[36] Hier wordt Mazzini opgevoerd als een fascistische actualist *avant la lettre*, een effect dat Gentile nog eens versterkte door Mazzini voortdurend in de directe rede te laten spreken: 'Wat is uw doel? Wat is uw idee, wat is uw missie?'[37]

Uit deze passages blijkt duidelijk dat Gentile als geen ander besefte dat de voortzetting van het *risorgimento* een zuivere ervaring van het verleden noodzakelijk maakte. Dit besef werkt ook door in Gentiles cultuurpolitiek die zich het best laat omschrijven als een politiek van de historische ervaring: met zijn grootscheepse onderwijshervormingen, de tentoonstellingen, de musea, de films en de monumenten trachtte hij de Italianen historische ervaringen van het *risorgimento* te bieden. Immers, alleen door voordurend in direct contact met het roemruchte verleden te treden zouden de Italianen hun geschiedenis kunnen maken.

Voor Gentile zelf was dit zeker het geval. Hij zette zijn historische ervaring van het *risorgimento* letterlijk om in daden en zo viel alles op zijn plaats. Wat Rosmini en Gioberti voor Mazzini en Cavour waren geweest, kon Gentile nu voor Mussolini betekenen: met vereende krachten konden zij het *risorgimento* voortzetten en tot voltooiing brengen. Gentile handelde vanuit deze historische ervaring. Zo schreef hij bij zijn toetreding tot de fascistische partij een brief aan Mussolini, waarin hij uitdrukkelijk stelde

35 Giovanni Gentile, *I profeti del risorgimento italiano* (Florence 1944) 6.

36 Ibidem, 25.

37 Ibidem, 26. Zie ook Roberto Dainotto, 'Tramonto and risorgimento: Gentile's dialectics and the prophecy of nationhood' in: Albert Russell Ascoli and Krystyna von Henneberg ed., *Making and remaking Italy, The cultivation of national identity around the risorgimento* (Oxford, New York 2001) 244.

dat hij voor het fascisme koos omdat deze het ware liberalisme van het *risorgimento* voortzette. En hetzelfde topos vinden we in alle geschriften van Gentile van de jaren '20 bijvoorbeeld in het beruchte *Manifesto degli intelletuali italiani fascisti agli intellettuali di tutte le nazioni* waarin hij het fascisme uitlegt aan buitenlandse intellectuelen. Hier maakte Gentile de historische ervaring tot politiek.[38]

Conclusie

In het bovenstaande heb ik geschetst hoe Gentile zijn historische ervaring van het *risorgimento* eerst tot een filosofie van de geschiedenis ontwikkelde die uiteindelijk het uitgangspunt zou zijn van een politiek van de historische ervaring. Deze schets roept onvermijdelijk de vraag op of historische ervaring en fascistische cultuurpolitiek noodzakelijk verbonden zijn. Het antwoord hierop is nee. Ten eerste heeft Gentile zijn opvattingen over de historische ervaring niet altijd consequent gehanteerd. Zo zien we in zijn *Teoria dello spirito come atto puro* (Theorie van de geest als zuivere act) van 1917 dat de ervaring plaats moet maken voor het transcendentale subject, en daarmee wordt de geschiedenis een expressie van een grotere, bovenpersoonlijke ontwikkeling, van 'de één die voor ons denkt' zoals Gentile schrijft. Ten tweede hebben leerlingen van Gentile het actualisme in een geheel andere richting ontwikkeld waarbij zij de ervaring een centrale plaats hebben gegeven. Zo beschrijft De Ruggiero in *La scienza come esperienza assoluta* van 1912 wetenschap als een 'absolute ervaring' die zich geheel autonoom ontwikkelt in een dialectiek van vraag en antwoord.[39] Dit 'absolute empiricisme' ligt ten grondslag aan De Ruggiero's beroemde *Storia del liberalismo europea* van 1925 waarin hij Gentiles opvatting van het fascisme als voorzetting van het *risorgimento* aanvalt.[40] De Ruggiero zocht en vond aansluiting bij R.G. Collingwood en John Dewey die net als hij de ervaring een centrale plaats toekennen. Historische ervaring en fascisme liggen niet op één lijn.

Wat Gentiles ontwikkeling wél laat zien, is hoezeer historische ervaring en politiek met elkaar verbonden zijn. Gentile legde het verband niet alleen

38 Giovanni Gentile, 'Manifesto degli intellettuali italiani fascisti agli intellettuali di tutte le nazioni' (1925) *Opere complete* XLVI, 7.

39 Zie Rik Peters, *The living past, philosophy history and action in the thought of Croce, Gentile, de Ruggiero and Collingwood* (Nijmegen 1998) 145-152.

40 Guido de Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo* (Bari 1984) 315-343.

in theorie maar vooral ook in praktijk: als geen ander heeft hij vanuit zijn historische ervaring van het *risorgimento* gehandeld en als geen ander heeft hij daarin talloze mensen mee weten te slepen. Gentiles *Werdegang* heeft daarom belangrijke implicaties voor de huidige theorie en praktijk van de historische ervaring. Op theoretisch niveau doen we er in het vervolg verstandig aan om de historische ervaring niet alleen aan de esthetische ervaring te relateren, maar ook aan de praktische ervaring; we moeten niet vergeten dat de historische ervaring in een handelingscontext plaatsvindt. De historische ervaring is dus altijd politiek beladen. Op praktisch niveau laat Gentiles cultuurpolitiek zien dat de historische ervaring gemanipuleerd kan worden. Als geen ander begrepen de fascisten hoe zij door massale inzet van moderne media het publiek de schijn van een direct contact met het verleden konden geven. Voor dit soort manipulatie moeten we waken en hier ligt een belangrijke taak voor historici. Als ervaringsdeskundigen bij uitstek zullen historici ons wapenen tegen de schijnwerelden van de Mussolinis van onze tijd.

Supplement

Nederlanders betuigen hun steun aan Fortuyn tijdens de verkiezing van 2002. Uit: Martijn Bennis e.a., *Fortuyn. De opkomst, de moord, de nasleep* (Utrecht 2002) 6.